

IV

Waardering voor jong polderland. De inrichting van het landschap in negentiende- en twintigste-eeuwse droogmakerijen

A.J. GEURTS

1. Inleiding

Droogmakerijen behoren naast veenontginningen en veenkoloniën tot die cultuurlandschappen die het meest kenmerkend voor Nederland zijn. Het zijn polders die ontstonden door het droogmalen van een meer of een plas. Ze worden beschouwd als *man made*-landschappen bij uitstek. Hun aanleg en inrichting zijn steeds planmatig ter hand genomen. Droogmakerijen zijn te herkennen door een regelmatige verkaveling, een rechthoekig patroon van wegen en waterlopen, en verspreide bewoning. De meest karakteristieke landschapselementen zijn dijken, ringvaarten, boerderijen en weg- en erfbeplantingen. In enkele polders zijn nederzettingen tot ontwikkeling gekomen.¹

Volgens een recente inventarisatie telt ons land maar liefst 445 droogmakerijen.² Ze vergrootten in de loop der eeuwen het Nederlandse grondgebied met ruim 310.000 hectare. De meest bekende droogmakerijen zijn die welke in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden aangelegd, zoals de Beemster, de Schermer, de Purmer en de Heerhugowaard. De belangrijkste landaanwinst door middel van droogmakerijen vond echter plaats in de negentiende en twintigste eeuw. Een bijzonder groot aandeel daarin hadden de Haarlemmermeer (18.100 hectare) en de vier IJsselmeerpolders: Wieringermeer (20.000 hectare), Noordoostpolder (48.000 hectare), Oostelijk Flevoland (54.000 hectare) en Zuidelijk Flevoland (43.000 hectare).

1 A. Haartsen, 'Nederlandse cultuurlandschappen van internationale betekenis', in: *Historisch-geografisch tijdschrift* 16 (1998) nr. 3, 109-114, met name 113-114.

2 E. Schultz, *Waterbeheersing van de Nederlandse droogmakerijen*. Van Zee tot Land 58 (Lelystad 1992) 13, 25, 43-49 en 455-490.

Dat droogmakerijen typerend zijn voor een land dat zijn grondgebied in een voortdurende strijd met het water moet verdedigen, wordt inmiddels niet alleen door wetenschappers en liefhebbers van het Nederlandse polderlandschap erkend, maar ook door bestuurders en politici. Beleidsmaatregelen om de cultuurhistorische waarden van de Nederlandse droogmakerijen ook voor de toekomst te waarborgen, hebben echter vooralsnog meer effect gehad ten aanzien van polders uit onze Gouden Eeuw dan inzake jonge droogmakerijen, gebieden die in de negentiende en twintigste eeuw werden drooggemalen.³

In deze bijdrage wordt allereerst nagegaan waarom het aanzien van jonge droogmakerijen tot nu toe niet in alle opzichten dezelfde waardering heeft gekregen als de landschapsinrichting van hun voorgangers. Daarna volgt een beschrijving van een aantal kenmerkende landschapselementen in de droogmakerijen van na 1800. Uitgaande van deze beschrijving komt in een afsluitende paragraaf opnieuw de beoordeling van jong polderland ter sprake.

2. Beoordeling en invalshoek

De stiefmoederlijke waardering voor jonge droogmakerijen hangt ongetwijfeld samen met het feit dat verschillende polders uit de negentiende en twintigste eeuw nogal omvangrijk zijn en visueel niet direct als duidelijk begrensde eenheden worden ervaren. Vaak is een deel van hun oorspronkelijke inrichting inmiddels opgeofferd aan nieuwe bestemmingen, die nauw verband houden met de ordening van de ruimte buiten het drooggemalen territorium.⁴ Daardoor is de scheiding tussen 'oud land' en 'nieuw land' niet zelden vertroebeld. Vermeldenswaard is nog het feit dat velen er zich geen rekenschap van geven dat de IJsselmeerpolders, die tussen 1930 en 1968 in het kader van het Zuiderzeeproject werden aangelegd, ook als droogmakerijen moeten worden beschouwd.⁵ Ze werden gerealiseerd in een afgesloten zee-arm, waarbij moet worden aangetekend dat de Afsluitdijk pas ge-

3 De nieuwe Natuurbeschermingswet van 1999 kan daar verandering in brengen. De wet geeft provincies namelijk de mogelijkheid beschermde landschapsgezichten aan te wijzen.

4 Een goed voorbeeld hiervan is de Haarlemmermeer, waar niet alleen de luchthaven Schiphol, maar ook bedrijven en personen die zich in haar nabijheid hebben gevestigd veel beslag leggen op de ruimte. Tegelijkertijd is waarneembaar dat activiteiten inzake tuinbouw en bloementeelt vanuit gebieden rondom de Haarlemmermeer de droogmakerij binnendringen.

5 Over de aanleg en inrichting van de IJsselmeerpolders in kort bestek: R.H.A. van Duin en G. de Kaste, *Het Zuiderzeeprojekt in zakformaat* (4e druk; Lelystad 1995).

Afbeelding 1. Medio 1931 was de ontginning van de Wieringermeer in volle gang: transport van drainbuizen met behulp van rupsvoertuigen, 20 juli 1931. Foto/copyright: Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland te Lelystad.

reedkwam toen de ontginning van de eerste polder, de Wieringermeer, reeds in volle gang was.⁶

In de constatering dat er in het algemeen een beperkt zicht is op aantal en omvang van de negentiende- en twintigste-eeuwse droogmakerijen, ligt besloten dat beoordelingen van de in deze polders gecreëerde landschappen veelal als onvolledig en eenzijdig moeten worden aangemerkt. Van inbedding in een algemeen beeld van jonge landschappen of van plaatsing in een ontwikkelingslijn is meestal geen sprake. Zonder scrupules worden er vergelijkingen gemaakt met de inrichting van bekende zeventiende-eeuwse droogmakerijen. Veelal leidt dat tot oordeelsvorming zonder enige historische dimensie. Ook moet worden vastgesteld dat waarderinnen vaak in termen van ‘goed’ of ‘slecht’ worden verwoord. Dit soort zwartwitbeoordelingen is mede bevorderd door de opkomst van stedenbouw als discipline.⁷ De krachtige oordelen die vertegenwoordigers van dit nieuwe vak in de eerste

6 Het laatste sluitgat van de Afsluitdijk werd op 28 mei 1932 gedicht. Reeds op 21 augustus 1930 was de Wieringermeer officieel drooggevalen. Feitelijk is deze droogmakerij dus geen IJsselmeer-, maar een Zuiderzeepolder.

7 Interessante observaties inzake de vroegste ontwikkeling van de stedenbouwkunde in

helft van de twintigste eeuw naar voren brachten, hebben nog lang nageklonken in de literatuur over de geschiedenis van de ruimtelijke inrichting en vormgeving van ons land.⁸

In de meningsvorming over de kwaliteit van de na 1800 gerealiseerde droogmakerijlandschappen speelt het rapport *Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders*, dat in 1928 door het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (NIVS) werd uitgegeven, een belangrijke rol.⁹ De samenstellers van dit rapport,¹⁰ die wij heden ten dage als stedenbouwkundigen en planologen zouden bestempelen, pleitten ervoor in de IJsselmeerpolders een visueel aantrekkelijk landschap tot stand te brengen. Dit zou gecreëerd moeten worden door vanaf het begin van de planvorming met alle inrichtingsfacetten rekening te houden. Bij een juiste afweging van alle belangen zou als het ware vanzelf een mooi landschap ontstaan.

De rapporteurs meenden door bestudering van vroeger aangelegde polders te kunnen onderbouwen dat technische gegevens onvoldoende aanknopingspunten boden voor het creëren van een aantrekkelijk landschap. Derhalve werd er nogal negatief geoordeeld over de landschappen van de negentiende-eeuwse droogmakerijen in Noord- en Zuid-Holland. Ze zouden slechts uitdrukking geven aan het streven naar een adequate waterbeheersing en een efficiënt agrarisch gebruik van de poldergronden. Het aanzien van de Beemster en de Schermer werd daarentegen geprezen vanwege het feit dat ook schoonheidsidealen nadrukkelijk een rol hadden gespeeld bij het opmaken van het verkavelingsplan en het inrichten van de polders.¹¹

Nederland in: K. Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd. Vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945* (Rotterdam 1993).

8 Dat de geschiedschrijving van het ruimtegebruik in Nederland inmiddels een andere weg is ingeslagen, is mede te danken aan de studies van A. van der Woud. Zie onder andere zijn veel geprezen boek *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987).

9 NIVS, *Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders* (Amsterdam z.j.). Over dit rapport: H.D. de Vries Reilingh, 'Het landschap der drooggelegde Zuiderzeepolders', in: *Mélanges de Géographie Rurale. Hommage au Professeur F. Dussart* (Luik 1980) 527-541; Z. Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders. Planning, inrichting en vormgeving*. Cornelis van Eesteren architect urbanist IV (Rotterdam 1994) 37-41; A.J. Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland*. Publikaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland 66 (Lelystad 1997) 26-28.

10 Mr D. Hudig, ir H.E. Suyver, ir Th.K. van Lohuizen en ir P. Verhagen Lzn.

11 Over de vormgeving van Beemster en Schermer: D. Blom en P. Hartman, *Vierkant. Verborgene symbool voor eindige perfectie*. Afstudeerscriptie Landschapsarchitectuur Landbouwwuniversiteit Wageningen (Wageningen 1995) 29-46, 61-64 en 66-72. Over de Beemster ook: P. de Zeeuw, C. Steenbergen en E. de Jong, 'De Beemster. Een arena van natuur, kunst en techniek', in: T. Lauwen, *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs* (Rotterdam 1995) 153, 154 en 156-167; H. Renes, 'Op het water herwonnen:

Het rapport van het NIVS is vooral een pleidooi voor een bepaalde methodische aanpak van de landschapsinrichting. De samenstellers drongen erop aan het maken van ruimtelijke plannen vooraf te laten gaan door een grondig en veelzijdig vooronderzoek. In de stedenbouw noemt men deze aanpak *survey before plan*.¹² Concrete richtlijnen over de wijze waarop het landschap samengesteld zou moeten worden, komen in het rapport niet voor. Hierin en in het gegeven dat een destijds nog jonge discipline als stedenbouw zich inzake plattelandsinrichting nog diende te bewijzen, zagen degenen die met de ontwikkeling van de IJsselmeerpolders waren belast argumenten om het rapport lange tijd ter zijde te leggen.¹³ Eerst bij de vormgeving van Oostelijk en Zuidelijk Flevoland bleek men bereid de door de NIVS naar voren gebrachte benadering van de landschapsinrichting een praktische vertaling te geven.

De beoordeling van de droogmakerijlandschappen die in negentiende en twintigste eeuw werden gecreëerd, is sinds het rapport over het Zuiderzeelandschap in belangrijke mate verbonden met een positieve waardering van het *survey before plan*-principe. De mening vatte post dat een op adequaat vooronderzoek gestoelde polderinrichting nimmer zou kunnen resulteren in een onaantrekkelijk landschap. Waar sprake was van een eenzijdig en eentonig landschap, was dus niet op de juiste wijze aan de opbouw en vormgeving van een gebied gewerkt. Indien beplantingen in een bepaald gebied zich uitsluitend naar waterstaatkundige en landbouwtechnische gegevens richtten, moest afkeurend worden geconcludeerd dat een integrale benadering van de polderinrichting achterwege was gebleven. Het landschap vertoonde dan per definitie gebreken.

Door droogmakerijlandschappen slechts te beoordelen in het licht van de vraag of de gehanteerde ontwerpbenadering als juist kan worden aangemerkt, wordt onvoldoende recht gedaan aan de cultuurhistorische waarden die deze landschappen vertegenwoordigen. Aan de historische context waarin ze totstandkwamen wordt immers niet genoeg gewicht toegekend. Het volgen van gewoonten, de vooruit-

het droogmakerijenlandschap van de Beemster', in: *Historisch-geografisch tijdschrift* 16 (1998) nr. 3, 164-177.

12 H. van der Cammen en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen. De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland* (4e druk; Utrecht 1999) 72-73. Voor de introductie van het *survey* in Nederland: A. van der Valk, *Het levenswerk van Th.K. van Lohuizen 1890-1956. De eenheid van het stedenbouwkundige werk* (Delft 1990) 6-12; K. Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd*, 184-193.

13 Dat het rapport bij de planvoorbereiding van iedere IJsselmeerpolder toch regelmatig werd aangehaald, hing waarschijnlijk samen met het feit dat het lange tijd een van de weinige documenten was met een visie op de functie van landschapsopbouw bij het vormgevingsproces en de rol van de ontwerper daarin. Zie: G. Andela en K. Bosma, 'Het landschap van de IJsselmeerpolders/The landscape of the IJsselmeerpolders', in: *Het Nieuwe Bouwen. Amsterdam 1920-1960*. Catalogus tentoonstelling Stedelijk Museum Amsterdam (Delft 1983) 142-174, met name 145 en 147.

gang op het terrein van de techniek, de toenemende staatszorg op sociaal en economisch terrein, en de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen mogen bij een waardebeoordeling van jonge droogmakerijlandschappen niet ondergeschikt worden gemaakt aan de uitgangspunten die inrichters en vormgevers bij hun creatieve arbeid wens(t)en te hanteren.

3. Verantwoording en uitvoering

Een oproep tot een veelzijdige beoordeling van jonge droogmakerijlandschappen kan aan kracht winnen indien een aantal facetten van het aanzien van deze inpolderingen nader onder de loep wordt genomen. Vooraf lijkt het zinvol twee vragen te beantwoorden: wie was in een droogmakerij verantwoordelijk voor de landschappelijke planvorming en wie nam de daadwerkelijke realisering van het beoogde landschap op zich?

In de negentiende eeuw namen zowel particulieren als overheden (de Staat, provincies en waterschappen) het initiatief tot de aanleg van droogmakerijen. Om een bepaald gebied in te kunnen polderen was in alle gevallen toestemming van de rijksoverheid nodig. Het fiat voor inpoldering, vastgelegd in een Koninklijk Besluit, werd gebaseerd op een kritische, vooral waterstaatkundige toetsing van een plan waarin de redenen voor droogmaking, de wijze van polderaanleg en de verkaveling van de drooggevallen gronden waren vastgelegd.¹⁴ Kon met de realisering van een droogmakerij worden begonnen dan werd meestal een 'commissie van beheer en toezicht' in het leven geroepen. Deze moest leiding geven aan de werkzaamheden. De commissie achtte haar taak voltooid zodra de drooggevallen gronden waren verkocht. Voor de bebouwing, de beplanting en de sociaal-economische ontwikkeling van de onder haar supervisie aangelegde droogmakerij voelde ze zich niet verantwoordelijk. Dat alles werd overgelaten aan de grondeigenaren en -gebruikers. Een enkele maal was een commissie nog wel bereid een bescheiden bijdrage te leveren aan de ontginning van het gebied. Ze liet dan de percelen 'zwart maken', dat wil zeggen het maaiveld bedekken met grond die afkomstig was uit de aangelegde sloten en greppels.¹⁵

In de twintigste eeuw trok het Rijk de landaanwinning in Nederland geheel naar zich toe. Het voornemen de Zuiderzee af te sluiten en gedeeltelijk in te polderen

14 A.J. Thurkow, 'De overheid en het landschap in de droogmakerijen van de 16e tot en met de 19e eeuw', in: *Historisch-geografisch tijdschrift* 9 (1991) nr. 2, 49-56, met name 52 en 54.

15 Over dit 'zwart maken': R.H.A. Cools, *Strijd om den grond in het lage Nederland. Het proces van bedijking, inpoldering en droogmaking sinds de vroegste tijden* (Rotterdam/'s-Gravenhage 1948) 194.

werd in 1918 in een wet vastgelegd.¹⁶ Toen was reeds duidelijk dat de Staat vanwege de omvang en de lange duur van het project zelf de aanleg van de Afsluitdijk en de IJsselmeerdroogmakerijen ter hand zou nemen. Ruim een decennium later bleek dat ook de basisinrichting, de vorming van een poldersamenleving en de economische ontwikkeling van de droogmakerijen als rijkstaken werden beschouwd.¹⁷ De opvatting dat de opbouw van de IJsselmeerpolders niet aan het vrije spel der maatschappelijke krachten zou mogen worden overgelaten, werd destijds geschraagd door het in 1925 verschenen sociografische proefschrift van H.N. ter Veen.¹⁸ Daarin werden de erbarmelijke toestanden die in de pioniersfase van de Haarlemmermeer waren voorgekomen uitvoerig beschreven en de achtereenvolgende van de regering ten aanzien van de inpoldering bekritiseerd.¹⁹

De regering riep voor de uitvoering van het Zuiderzeeproject twee organisaties in het leven. In 1919 werd ten behoeve van de aanleg van dijken, het leegmalen van de toekomstige droogmakerijen, de afwatering en verkaveling van de drooggevallen gronden, alsmede voor de realisering van de belangrijkste wegen de Dienst der Zuiderzeewerken ingesteld.²⁰ De ontginning van de gronden, de initiële inrichting van de droogmakerijen en de kolonisatie van het nieuwe land werden in 1930 toevertrouwd aan de (Voorlopige) Directie van de Wieringermeer; deze kreeg in 1963 de naam Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP).²¹ Zowel bij de plan-

16 'De Wet van den 14den juni 1918 tot Afsluiting en gedeeltelijke Droogmaking van de Zuiderzee', in: *Staatsblad* nr. 354; ook in: Zuiderzee-Vereeniging, *Handelingen en bijlagen van de beide Kamers der Staten-Generaal betreffende het ontwerp van wet tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee benevens de tekst dier wet en van de wet tot instelling van een fonds ten behoeve van de afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee* (Leiden 1920) 1-4; L.T. van der Wal, *Geschiedenis van de plannen tot afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee, met een chronologische lijst van geschriften tot en met het jaar 1922. Rapporten en Mededeelingen betreffende de Zuiderzeewerken I* ('s-Gravenhage 1923) 116-119.

17 De omvang van de overheidsbemoeienis valt af te lezen uit het eindrapport van een in 1926 door de minister van Waterstaat ingestelde commissie, die onder leiding stond van mr G. Vissering: *Verslag der Commissie inzake het bestudeeren van de uitgifte der Zuiderzeegronden ingesteld bij besluit van den Minister van Waterstaat d.d. 24 dec. 1926, La. I, Afdeling Waterstaat T.* ('s-Gravenhage 1930).

18 H.N. ter Veen, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Proeve eener sociaal-geographische monographie* (Groningen 1925).

19 Dat er bij de rijksoverheid eerder sprake was van voorzichtig handelen dan van laksheid, werd naar voren gebracht door: Ch. Jeurgens, *De Haarlemmermeer. Een studie in planning en beleid*. NEHA-Series III-16 (Amsterdam 1991) 248.

20 D.J. Wolffram, *70 jaar ingenieurskunst. Dienst der Zuiderzeewerken 1919-1989*. Publikaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland 69 (Lelystad 1997).

21 A.M.C. van Dissel, *59 jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989*. Publikaties van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders 54 (Zutphen 1991);

vorming als bij de uitvoering van werkzaamheden deden beide diensten een beroep op externe deskundigheid. Competent geachte personen en organisaties werden als adviseurs van of als participanten in multidisciplinair samengestelde werkgroepen en commissies bij de polderaanleg en -inrichting betrokken. Tegelijkertijd streefden de diensten ernaar zoveel mogelijk eigen expertise op te bouwen ten einde binnen de grenzen van het regeringsbeleid met grote vrijheid te kunnen opereren. Terwijl er vanaf het begin gerekend kon worden op een grote eigen deskundigheid ten aanzien van waterstaat en landbouw, begon de toerusting op het terrein van de sociale wetenschappen, de stedenbouw, de planologie en de natuurontwikkeling eerst in de jaren veertig.²²

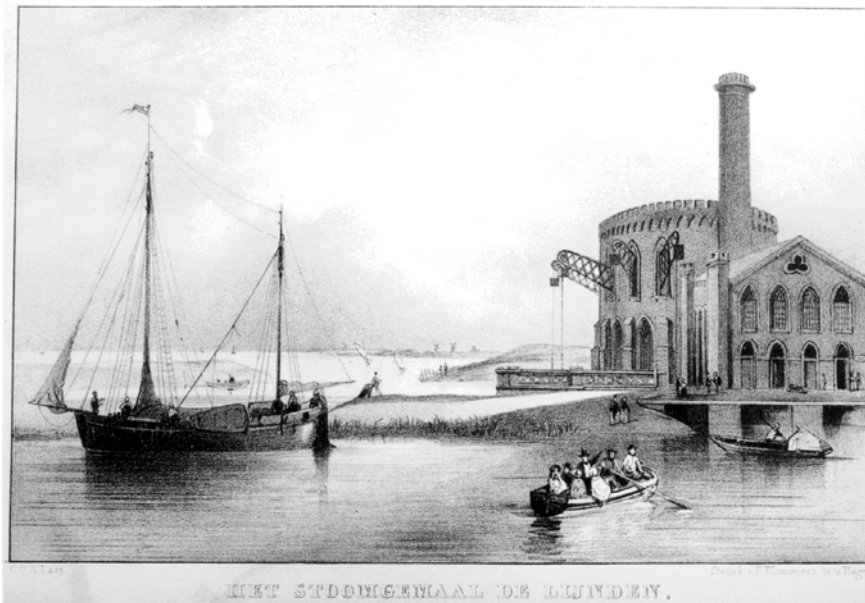
4. Begrenzing en bestemming

Zij die in de negentiende en twintigste eeuw een droogmakerij aanlegden, voerden in belangrijke mate dezelfde werkzaamheden uit als in de periode vóór 1800. Ze groeven vaarten, wierpen ringdijken op en zetten bemalingsinstallaties in werking. Ofschoon deze activiteiten telkens aan de plaatselijke omstandigheden moesten worden aangepast, verschilden ze qua aard weinig van die van vroegere inpolde-
raars. Belangrijk was wel dat in toenemende mate handwerk werd vervangen door de combinatie 'mens en machine' en dat bij de bemaling van de droogmakerijen

H. Pruntel, *Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. Heroverwogen en opgeheven*. Publikaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland 67 (Lelystad 1997).

22 Over deze toerusting: Van Dissel, *59 jaar eigengereide doeners*, 157-159; Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 52-54 en 56-57; Wolfram, *70 jaar ingenieurskunst*, 196-202 en 223-226; J.T.W.H. van Woensel, *Nieuwe dorpen op nieuw land. Inrichting van de dorpen in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland*. Publikaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland 70 (Lelystad 1999) 75-77. In deze ook van belang: G. Andela en K. Bosma, 'De maakbaarheid van de Noordoostpolder. Mentaliteit en instrumentaliteit van de maatschappijwetenschappen', in: *Wonen TABK* (1985) nr. 14 (juli) 9-18; A. Geurts, 'De inrichting van de IJsselmeerpolders: een bijzondere onderneming', in: *Rooilijn. Tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening* 29 (1996) nr. 8 (oktober) 377-383; J.J.M. Hemel, 'Over de eenheid van het planologische werk; Cornelis van Eesteren en het sociografisch onderzoek in de IJsselmeerpolders 1943-1963', in: G.H.L. Tiesinga (red.), *Ruimte voor verandering*. Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland [4] (Lelystad 1994) 49-62; K. Bosma, 'Het Zuiderzeeproject', in: K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995) 144-166; A. Geurts, 'Bewoonbaar verklaard. Vormgeving van landschap en gemeenschap in de IJsselmeerpolders', in: Stichting Bruggelings, *Onverklaarbaar bewoond. De culturele context van utopische ideaalbeelden. Symposium 27 mei 1977 Stichting Bruggelings Nieuw Land Poldermuseum Lelystad* (z.p. z.j.) 5-12, met name 8-9; W. van der Ham, *Heersen en beheersen. Rijkswaterstaat in de twintigste eeuw* (Zaltbommel 1999) 290-295.

Afbeelding 2. *De Lijnden, een van de drie stoomgemalen waarmee de Haarlemmermeer werd drooggemalen. Steendruk uit 1849. Foto/copyright: Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem.*

wind geleidelijk plaatsmaakte voor andere energiebronnen.²³ Verder verdient het signalering dat bij de vier IJsselmeerpolders eigenlijk niet meer gesproken kan worden van een traditionele ringvaart. Deze droogmakerijen worden in belangrijke mate omgeven door ‘groot’ water: het IJsselmeer, het Markermeer en de randmeren langs de zuid- en oostwal van de voormalige Zuiderzee.²⁴

23 Schultz, *Waterbeheersing*, 201-283; H.W. Lintsen, ‘Stoom en bemaling’, in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, IV (Zutphen 1993) 131-148; G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 1993) 196-203.

24 ‘Normale’ ringvaarten waren wel voorzien in het Zuiderzeeplan dat ir C. Lely in de periode 1897-1892 in een aantal technische nota’s vastlegde. Reeds in 1894 hield een commissie die Lely’s plan moest beoordelen er rekening mee dat, op waterhuishoudkundige gronden, wellicht een deel van de vaarten uitgebreid zou moeten worden tot een boezemmeer: *Verslag der Staatscommissie benoemd bij Koninklijk Besluit van 8 september 1892, No 21, tot het instellen van een onderzoek omtrent eene afsluiting en eene droogmaking van de Zuiderzee* (’s-Gravenhage 1894) 52. Over de randmeren ook: J.Th. Thijsse, *Een halve eeuw Zuiderzeewerken 1920-1970* (Groningen 1972) 305-319; Wolfram, 70 jaar *Ingenieurskunst*, 197-198, 208-211 en 267-269.

De begrenzing van een droogmakerij door water en dijken was niet altijd volledig. De landschappelijke en waterstaatkundige situatie in aanpalende gebieden zorgde ervoor dat de noodzaak om een vaart of waterkering tot een doorlopend geheel te maken soms ontbrak. Zo sluit bijvoorbeeld de Noordoostpolder direct aan op het grondgebied van de kop van Overijssel.²⁵ Ook dient te worden opgemerkt dat in enkele gevallen stukken 'oud land' binnen de ringvaart werden getrokken. Zo werden onder andere delen van de kleine polder Lisserbroek en de Huigslooterpolder in de Haarlemmermeer opgenomen.²⁶

Terwijl de vorm van negentiende-eeuwse droogmakerijen nagenoeg samenviel met de vorm van het meer of de plas die werd leeggemalen, werden de tracés van de dijken van de IJsselmeerpolders bepaald door de hoeveelheid goede grond die men wilde inpolderen en de grootte van het boezemmeer dat men in het 'natte hart' van Nederland wilde creëren. Uit kostenoverwegingen werd tegelijkertijd vastgehouden aan een zo rechtlijnig mogelijk verloop van de dijktracés. Eerst ten aanzien van Oostelijk en Zuidelijk Flevoland werden daar enkele uitzonderingen op gemaakt.²⁷

Hoewel droogmakerijen in de loop der tijden uit nogal uiteenlopende motieven werden aangelegd, kregen de drooggevallen gronden steeds een agrarische bestemming. Eerst na de Tweede Wereldoorlog eisten ook de aanplant van bossen, de bouw van steden, en de aanleg van recreatievoorzieningen en natuurgebieden een substantieel deel van het nieuw gewonnen land op.²⁸ Toch is in de meest recen-

25 Dit leidde in Kuinre en omgeving tot een ernstiger indroging van de landbouwgronden dan verwacht. In de jaren 1943-1957 werden waterstaatkundige en landbouwkundige maatregelen genomen om de schade in het gebied te herstellen. Ook kwam er een financiële regeling voor gedupeerde boeren. Zie: 'Schadevoorzieningen in het randgebied', in: *Wording en opbouw van de Noordoostpolder*. Flevovericht 169, III (Lelystad 1988) 161-183; Wolffram, *70 jaar ingenieurskunst*, 209.

26 Jeurgens, *De Haarlemmermeer*, 116-117. Zie ook de kaart van de zuidpunt van de Haarlemmermeer uit 1854 in: T. Lauwen, *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs* (Rotterdam 1995) 143.

27 Hier zij gewezen op de 'indeuking' van de dijk van Oostelijk Flevoland ten noorden van Lelystad om aldaar een baai te creëren. Nabij de Ketelburg, die Oostelijk Flevoland en de Noordoostpolder met elkaar verbindt, werd het dijktracé van Oostelijk Flevoland enigszins naar het noorden gebogen om de afstand tussen beide polders geringer te maken. Vanwege de recreatiefunctie van Zeewolde werd de oostelijke waterkering van Zuidelijk Flevoland zodanig verlegd dat het randmeer bij de lokatie van dit dorp vergroot kon worden tot het Wolderwijd. Het gebogen verloop van de dijk van Zuidelijk Flevoland langs Eem- en Gooimeer kan in verband worden gebracht met zowel landschappelijke overwegingen als de wens tot zandwinning in de randmeren.

28 A.K. Constandse en P. Davelaar, 'Veranderende functies van het Zuiderzeeproject', in: Ministerie van Verkeer en Waterstaat Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, *Nieuwe ruimte. Sociaal-economische en stedenbouwkundige ontwikkeling van Zuidelijk Flevoland*. (z.p. 1996) 236-247.

te droogmakerij van ons land, Zuidelijk Flevoland, nog altijd de helft van de gewonnen grond voor land- en tuinbouw in gebruik.²⁹

5. Verkaveling en waterbeheersing

Ten aanzien van de polderinrichting is er een grote mate van continuïteit vast te stellen tussen droogmakerijen die vóór en die na 1800 werden aangelegd. Ook in de negentiende en twintigste eeuw zorgde een geometrisch raster van sloten, tochten en vaarten ervoor dat een drooggemalen gebied een adequate waterbeheersing kreeg. Zo'n raster bepaalde tegelijkertijd de verkaveling, de indeling in percelen, en vormde daardoor de basis van de ruimtelijke structuur van de polder.

De verkavelingen van jonge droogmakerijen werden bijna altijd in kaarten vastgelegd. Bij het opmaken van de verkavelingsplannen voor de IJsselmeerpolders werd ook nadrukkelijk rekening gehouden met de toekomstige bewoning van de droogmakerij en met andere dan landbouwkundige bestemmingen van de gronden. Dit werd na de Tweede Wereldoorlog ingegeven door de voortschrijdende rationalisering en mechanisering in de landbouw en door het feit dat de IJsselmeerpolders in toenemende mate werden beschouwd als gebieden waar problemen van het oude land ruimtelijk konden worden opgelost.³⁰ Deze problemen hielden verband met de sterke concentratie van bevolking en werkgelegenheid in West-Nederland, het gebrek aan goede en snelle verbindingen in het hart van ons land, en de toenemende behoefte aan recreatievoorzieningen. Het verkavelingsplan van Zuidelijk Flevoland, ministerieel goedgekeurd in 1968, legde met het oog op het 'probleemoplossend vermogen' van de IJsselmeerpolders dan ook niet meer de nadruk op de perceelsindeling van de polder, maar op de verschillende functies die aan de poldergronden waren toebedacht.³¹ Nadrukkelijk werd daarbij de mogelijkheid tot latere bestemmingswijziging opengehouden.

Ofschoon een verkavelingsplan in de jaren zestig evolueerde naar wat thans een structuurplan wordt genoemd, bleef voor de concrete landschapsopbouw in droogmakerijen de indeling in percelen bepalend. In de negentiende eeuw bestond er

29 Over de bestemming van de grond in de IJsselmeerpolders: Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 252.

30 A.J. Geurts, 'Vorm geven aan nieuw land; Facetten van de inrichting van de Zuiderzee- en IJsselmeerpolders', in: G.H.L. Tiesinga (red.), *Ruimte voor verandering*. Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland [4] (Lelystad 1994) 9-26, met name 11-13. Zie ook: M. Spierings, *Het IJsselmeergebied in het ruimtelijk beleid*. Flevobericht 232 (Lelystad 1984).

31 *Het verkavelingsplan voor het oostelijk deel van Zuidelijk Flevoland*. Nota Dienst der Zuiderzeewerken 273 ('s-Gravenhage 1965). Zie ook: *Actualisering van het verkavelingsplan voor het oostelijke deel van Zuidelijk Flevoland. Structuurplan voor het landelijk gebied van Zuidelijk Flevoland*. Flevobericht 260 (Lelystad 1987) 12-13 en figuur 3.

een grote verscheidenheid in verkavelingen. Verschillen in polderdiepte, grondsoort, bemalingstechniek, gewoonte en beschikbare financiën lagen daaraan ten grondslag. De kleinste kavels werden gerealiseerd in de in 1878 drooggevalen Makkummermeer- en Parregaastermeerpolders. In deze Friese droogmakerijen waren de percelen 1,4 hectare groot.³² In de Haarlemmermeer, drooggemalen tussen 1840 en 1852, werden daarentegen kavels van 20 hectare gerealiseerd. Tot deze grootte werd besloten uit financiële overwegingen. Men was er zich terdege van bewust dat een goede waterbeheersing een verfijnder net van waterlopen vereiste, maar liet de aanleg daarvan aan de toekomstige grondeigenaren en -gebruikers over.³³

De schaal van een verkaveling wordt vooral bepaald door de breedte van de percelen. Ook hier geven in de negentiende eeuw de genoemde Friese droogmakerijen met 37,5 meter en de Haarlemmermeer met 200 meter de uitersten aan.³⁴ Opgemerkt moet worden dat onregelmatigheden in de vorm van een droogmakerij tot gevolg hebben dat binnen een polder lang niet overal dezelfde kaveloppervlakten of -breedtes gehanteerd kunnen worden. Afwijkingen kwamen in de negentiende eeuw vooral langs de randen van de polders voor. In de IJsselmeerdroogmakerijen werd ervoor gekozen om de onregelmatige kavels niet meer uitsluitend langs de randen te concentreren. Door bij het bepalen van de verkaveling zowel vanaf de grenzen als vanaf het centrum van de polder te werken, werden afwijkende percelen over de gehele droogmakerij gespreid.³⁵

In de meeste Zuid-Hollandse droogmakerijen uit de negentiende eeuw vertaalde een lange ervaring met het exploiteren van zeer diep gelegen, met windkracht bemalen polders zich in een verkaveling met een land-waterverhouding van 1:10.³⁶

32 Thurkow, 'Droogmakerijen', 91 en 93.

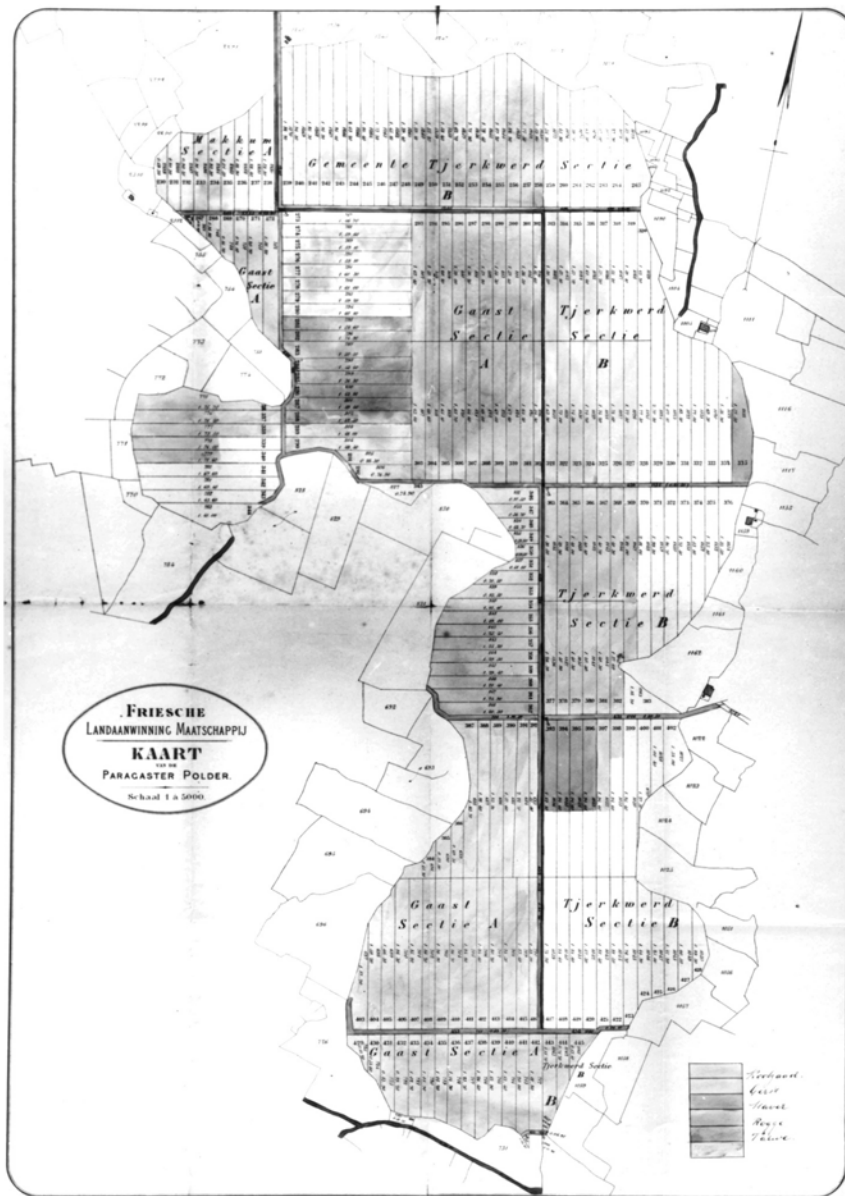
33 Jeurgens, *De Haarlemmermeer*, 115-133.

34 Thurkow, 'Droogmakerijen', 91; Jeurgens, *De Haarlemmermeer*, 124.

35 Een interessante vergelijking is hier te maken tussen een verkavelingskaart van de Wieringermeer die in 1870 werd gepubliceerd bij een plan tot droogmaking van dit gebied, verkavelingsvoorstellen uit 1924 en 1926, en de definitieve verkavelingskaart van de Wieringermeer uit 1929. Zie: *Rapport van de besturen van Westfriesland, Wieringerwaard, den Anna Paulowna Polder, den Waard en Groet Polder, den Polder Waard-Nieuwland en het Dijkbestuur op Wieringen, opgemaakt door de commissie tot onderzoek naar de mogelijkheid eener indijking van de Wieringermeer* (Haarlem 1870) 29-30 en kaart; *Verslag der Commissie ingesteld bij besluit van den minister van Waterstaat d.d. 22 augustus 1922, La. D. Afdeling Waterstaat T, tot het instellen van een hernieuwd onderzoek naar de baten, welke van de afsluiting en droogmaking der Zuiderzee mogen worden verwacht* ('s-Gravenhage 1924) 89; Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders*, 34; *Driemaandelijksch Bericht betreffende de Zuiderzeewerken* 10 (1929) nr. 4 (oktober) afb. 2. Zie ook: Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 21, 29 en 31.

36 A.J. Thurkow, 'De droogmakerij van Bleiswijk en Hillegersberg, een opmerkelijke onderneming', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 22 (1990) 33-54, met name 40-41.

Afbeelding 3. Kavelkaart van de Parragaastermeerpolder, 1878. Foto/copyright: Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden.

Ter vergelijking zij erop gewezen dat deze zogenaamde boezemverhouding in de Haarlemmermeer aanvankelijk 1:32 bedroeg. De ernstige en aanhoudende wateroverlast in laatstgenoemde polder leidde ertoe dat reeds een jaar of acht na de drooglegging de perceelsbreedte moest worden teruggebracht tot 50 meter. De kavelgrootte kwam daarmee op 5 hectare en de boezemverhouding op 1:14. Daarmee werd uiteindelijk toch voldaan aan een in 1845 door waterstaatsinspecteur J.A. Beijerinck vervaardigd verkavelingsplan, dat evenwel niet voor realisering in aanmerking was gekomen.³⁷

In de loop van de twintigste eeuw werd in de Haarlemmermeer teruggekeerd naar de eerst aangelegde verkaveling.³⁸ Verbeteringen in de bemalingstechniek, open en ondergrondse drainage en de bereidheid tegemoet te komen aan de roep om perceelsvergroting ten behoeve van landbouwmechanisatie lagen daaraan ten grondslag. Net als in de Haarlemmermeer werden ook in de Wieringermeer standaardkavels van 20 hectare gerealiseerd, ditmaal echter met een breedte van 250 meter en een lengte van 800 meter.³⁹ In deze IJsselmeerpolder werd ook geëxperimenteerd met andere kavelbreedtes en -lengtes.⁴⁰

De ervaringen met de landbouwkundige exploitatie in de Wieringermeer leidden ertoe dat in de Noordoostpolder de standaardkavel werd verbreed tot 300 meter, hetgeen percelen van 24 hectare opleverde. De schaalvergroting zette verder door in Oostelijk en Zuidelijk Flevoland. In eerstgenoemde polder waren percelen van 30 en 45 hectare de norm. De kavelbreedtes bedroegen daar 300 en 450 meter. Zuidelijk Flevoland werd ingedeeld in kavels met een breedte van 500 meter en een oppervlakte van 60 en 85 hectare.⁴¹ Vooral door de alsmaar groter wordende mogelijkheden van drainage⁴² kon de perceelsgrootte in toenemende mate

37 Thurkow, 'De overheid en het landschap', 54; Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 192; Jeurgens, *De Haarlemmermeer*, 121-123 en 301.

38 A. de Visser, 'De perceelsbreedte van de voornaamste droogmakerijen in de loop van hun bestaan', in: *Boor en spade. Mededelingen van de Stichting voor Bodemkartering* 8 (1957) 112-125, met name 118 en 124.

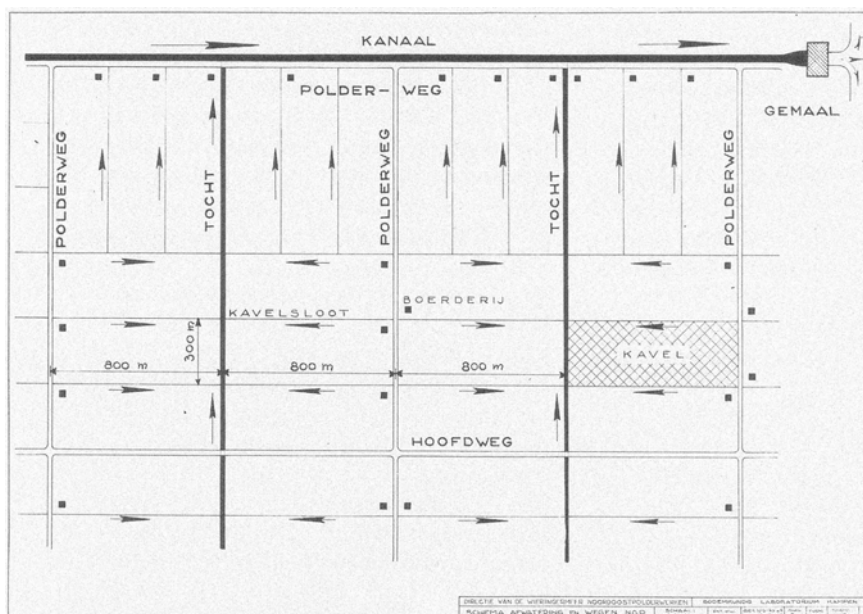
39 H. Hoeve, 'De verkaveling in de IJsselmeerpolders', in: *50 jaar onderzoek door de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders*. Flevobericht 163, IIB (Lelystad 1981) 107-119, met name 107-109.

40 In het westelijk deel van de Wieringermeer werden proeven genomen met variaties op de standaardkavels: bij een vaste breedte van 250 m paste men lengtes van 1.000 en 1.200 m toe. In het zuidwesten van de droogmakerij kwamen naar idee van L.H. Mansholt percelen tot stand met een breedte van 500 m en lengtes variërend van 500-1.500 m.

41 Hoeve, 'De verkaveling in de IJsselmeerpolders', 110-113.

42 P.M. van der Sluis, 'Drainage, moldrainage en begreppeling', in: *Cultuurtechniek. Voordrachten, behandeld op de B-cursus van 8-11 September 1953 (...)* ('s-Gravenhage 1954) 49-77; W.A. Segeren en F.C. Zuidema, 'Ontwikkelingen in de drainagetechniek', in: *Cultuurtechnische verhandelingen. Bewerking van de voordrachten gehouden in september 1966 op de B-cursus 'Cultuurtechniek'* ('s-Gravenhage 1969) 325-357; J. Biele-

Afbeelding 4. Schema van afwatering en wegen, waarop de standaardverkaveling van de Noordoostpolder is gebaseerd. Uit: D. Camp en M. Kamphuis, *Architectuur en stedenbouw in Flevoland (...)* (Zwolle/Zeist 1992) 25.

worden afgestemd op de gewenste grootte van de landbouwbedrijven. Het streven was erop gericht een bedrijf uit één of twee naast elkaar gelegen kavels samen te stellen.

Het scheppen van een goede uitgangspositie voor een profijtelijke exploitatie van de drooggevalen gronden is altijd het doel van de verkaveling geweest. Een passend grondwaterpeil moest door een juiste polderbemaling worden gegarandeerd. Vandaar dat droogmakerijen een eigen, van de omgeving onafhankelijk systeem van waterbeheersing kregen. Hoogteverschillen binnen een polder maakten echter dat een eigen waterpeil geenszins een maximale agrarische benutting van de grond garandeerde. Vandaar dat er ten aanzien van de IJsselmeerpolders werd besloten in elke droogmakerij twee of drie polderafdelingen met eigen waterstanden te creëren. Oostelijk en Zuidelijk Flevoland zijn waterstaatkundig één geheel en kennen gezamenlijk twee polderafdelingen. Bij de verkaveling van de IJsselmeerpolders is rekening gehouden met de begrenzing van de verschillende waterstaatkundige afdelingen.

Dat voor winstgevende landbouw naast een goede waterbeheersing, ook een juiste bemesting, verbetering van bodemprofielen en enkele jaren van op elkaar afgestemde teelten noodzakelijk waren, werd pas in het eerste kwart van de twin-

tigste eeuw onderkend.⁴³ Reeds eerder was men ervan overtuigd geraakt dat reliëfverschillen in droogmakerijen de exploitatie van deze gebieden niet ten goede kwamen. Met name in droogmakerijen die ontstaan waren in gebieden waar veen was afgegraven, kwam het nogal eens voor dat de bodem als ‘bultenrijk’ moest worden aangemerkt. Als de oneffenheden al werden weggewerkt, kostte dat vaak grote moeite vanwege de ongelijkmatige inklinking van de bodem. Zo kenmerkte het landschap van de Prins Alexanderpolder, gelegen ten noordoosten van Rotterdam en aangelegd in de jaren 1867-1873, zich lange tijd door hoogteverschillen van twee à drie meter.⁴⁴ In de IJsselmeerpolders, die als zeekleidroogmakerijen kunnen worden aangemerkt, heeft het egaliseren van het maaiveld met het oog op de landbouwmechanisatie altijd veel aandacht gekregen.

6. Wegen en paden

Ofschoon de verkaveling de basis-*lay out* voor de droogmakerijlandschappen vormt, zijn er ook nog enkele andere elementen die het aanzien van een drooggemalen gebied nadrukkelijk bepalen. Te denken valt aan wegen, bebouwing en beplantingen. Wat de weginfrastructuur betreft, kan worden opgemerkt dat deze polderontsluiting zich lange tijd als ‘naar binnen gericht’ laat karakteriseren. Ofschoon een droogmakerij vanuit het aangrenzende ‘oude land’ bereikt moest kunnen worden, ging het er in eerste instantie om boerderijen en eventuele poldernederzettingen met elkaar te verbinden. Ook de Wieringermeer en de Noordoostpolder werden, ondanks expliciete aandacht voor goede verbindingen met het oude land, wat weginfrastructuur betreft nog autonoom vormgegeven. Pas bij de ruimtelijke planning van Oostelijk en Zuidelijk Flevoland werd er vanaf het begin rekening gehouden

man, ‘De cultuurtechnische verbouwing van Nederland. Bodemverbetering en waterbeheersing’, in: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, III (Zutphen 2000) 27-45, met name 40-44.

43 Van eminent belang hiervoor was een rapport over de landbouwtechnische en de organisatorische aspecten van de landaanwinning in de Zuiderzee, dat een commissie onder leiding van dr H.J. Lovink in 1924 uitbracht: *Verslag der Commissie ingesteld bij besluit van den minister van Waterstaat d.d. 22 augustus 1922, La. D. Afdeling Waterstaat T*. Zie over inhoud en samenstellers van het verslag ook: S. Smeding, *Terugblik op het in 1924 verschenen rapport van de Commissie Lovink*. Flevobericht A 25 (Zwolle 1961); A.J. Geurts, *Polders in cultuur gebracht. Ontginning en tijdelijke staatsexploitatie van de IJsselmeerpolders*. Publikaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland 72 (Lelystad 2000) 22-26.

44 J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse landschap* (Amsterdam/Antwerpen z.j.) 137. Over de aanleg van deze polder: Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 192-196.

met de aanleg van wegen van bovenregionaal belang.⁴⁵ In de Wieringermeer, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland werd ook ruimte vrijgehouden voor de aanleg van spoorlijnen. Alleen in de twee laatste polders werden deze reserveringen voor het bestemde doel benut.⁴⁶

Van een gecentraliseerde zorg voor de wegeaanleg in droogmakerijen kan pas worden gesproken sinds de inrichting van de eerste IJsselmeerpolder. Hoewel daarvoor een enkele keer een gemeente of een provinciaal bestuur de realisering van een weg noodzakelijk achtte, was de ontsluiting van een negentiende-eeuwse droogmakerij toch vooral een aangelegenheid van de landeigenaren en -gebruikers. Dit leidde ertoe dat vele wegen niet voldeden aan minimumeisen wat betreft kwaliteit en capaciteit. In de IJpolders, totstandgekomen in de zeventiger jaren van de negentiende eeuw ten tijde van de aanleg van het Noordzeekanaal, bewogen mensen en werktuigen zich over grintpaden die op een ondergrond van takkenbossen of riet waren aangelegd.⁴⁷ De gevolgen van de geringe draagkracht van dergelijke wegen kan men zich gemakkelijk voorstellen. In de Zuidplaspolder waren de wegen vanaf het begin te smal.⁴⁸ In de IJsselmeerpolders werd bij het bepalen van de wegprofielen rekening gehouden met het verwachte toekomstige gebruik van de infrastructuur, hetgeen resulteerde in een hiërarchisch opgebouwd wegenpatroon.⁴⁹

De toenemende zorgvuldigheid waarmee de wegenbouw in de loop van de tijd werd voorbereid, mede tot uiting komend in nadrukkelijke aandacht voor de constructie en de vormgeving van bruggen en viaducten, laat onverlet dat er ook in de twintigste eeuw steeds naar werd gestreefd in droogmakerijen geen infrastructuur aan te leggen die kostbaarder was dan strikt noodzakelijk. Derhalve raakten zelfs de polderwegen in de IJsselmeerpolders bij voorkeur niet meer dan één korte kant van een kavel. Toch werd er in deze polders ook rekening mee gehouden dat de bewoners gemakkelijk en zonder omwegen voorzieningen als kerken, scholen, winkels en werkplaatsen moesten kunnen bereiken. De sterk toegenomen motorisering na de Tweede Wereldoorlog leidde ertoe dat uit het oogpunt van verkeers-

45 Dienst der Zuiderzeewerken, *Een structuurplan voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders* ('s-Gravenhage 1961) 12-17.

46 H.T.A. de Heij, 'Spoorlijn', in: Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat Directie IJsselmeergebied, *Westelijk van de Knardijk. Inrichting en ontwikkeling van Zuidelijk Flevoland 1968-1996* (z.p. 1996) 205-217.

47 H. Smits, 'Het land rond het Noordzeekanaal', *Land + Water* 10 (1966) nr. 5 (september/oktober) 240-247.

48 Bijhouwer, *Het Nederlandse landschap*, 137; Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 188.

49 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 64-65, 127-129 en 179-180. Zie ook: J.G. Constant (ed.), *Waterstaatswerken verkend. Infrastructuur van Rijkswaterstaat in opdracht* (Amsterdam/Utrecht 1993) 136-139. Tekeningen van wegprofielen in Wieringermeer, Noordoostpolder en Oostelijk Flevoland: *Planning en vormgeving. Ervaringen in de IJsselmeerpolders* (z.p. 1966) 24, 32 en 43.

veiligheid aan het ontwerpen van wegen met meerdere rijstroken en aparte fiets- en voetpaden niet kon worden ontkomen.

7. Bebouwing en verzorging

Indien bemalingsinstallaties, grootschalige landbouwkundige exploitatiegebouwen, bovengrondse nutsvoorzieningen en recreatiefaciliteiten terzijde worden gelaten, kan de bebouwing van jonge droogmakerijen globaal worden onderscheiden in boerderijen en bevolkingskernen. Zoals reeds vermeld achtten degenen die in de negentiende eeuw verantwoordelijk waren voor de aanleg van een polder hun taak volbracht indien ze de verkavelde gronden hadden verkocht. De bouw van boerderijen moesten de nieuwe eigenaren of de landgebruikers zelf ter hand te nemen. Omdat in de IJsselmeerpolders de landbouwbedrijven aanvankelijk uitsluitend in tijdpacht werden uitgegeven, werd daar ieder bedrijf opgeleverd met woning en bedrijfsgebouwen. Pas toen in de zuidelijke IJsselmeerpolders gronden in erfpacht van de hand gingen of werden verkocht, liet het Rijk het bouwen van een boerderij aan de eigenaar of de exploitant over.⁵⁰

In de negentiende eeuw bestond de door ervaring gevoede verwachting dat boerderijen in droogmakerijen automatisch langs de wegen gebouwd zouden worden. In de IJsselmeerpolders werd elke mogelijke afwijking van deze verwachting bij voorbaat uitgesloten door voor iedere boerderij een bouwplaats langs een weg te reserveren. Alleen in Zuidelijk Flevoland moest door het 'versnijden' van kavels ten behoeve van de uitgifte van bedrijven die kleiner waren dan de perceelsgrootte een aantal boerderijen 'midden' op het akkerland worden gesitueerd. Ze kwamen uiteindelijk te liggen aan speciaal aangelegde insteekwegen.⁵¹ In de IJsselmeerpolders werd er steeds naar gestreefd de boerderijen in blokjes van twee, drie of vier te groeperen, onder andere omdat dit een besparing opleverde bij de aanleg van water- en gasleidingen, elektriciteitsvoorzieningen en telefoon.⁵²

Wat betreft de architectuur van boerderijen in de negentiende eeuw kan worden gesteld dat die nauw verwant was aan de vormgeving van agrarische gebouwen in

50 G.J. van Lenthe, *Boerderijen in de IJsselmeerpolders*. Rijkswaterstaat Directie Flevoland Intern rapport 1988 - 37 cdb (Lelystad 1989) 9 en 38-39; Van Dissel, *59 jaar eigen-gereide doeners*, 95, 154-156 en 225-226. Over de agrarische bedrijfsuitgifte: H. Pruntel, 'Bedrijfsuitgifte in de IJsselmeerpolders', in: G.H.L. Tiesinga (red.), *Agrarisch Flevoland. Een twintigste-eeuws landschap door de Staat gepland*. Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland [10] (Lelystad 2000) 43-56; H. Pruntel, *Het bijzonder domeinbeheer in de IJsselmeerpolders en het Lauwerszeegebied*. Publikaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland 73 (Lelystad 2001) 57-72, 104-127, 160-179, 234-255 en 325-327.

51 Van Duin en De Kaste, *Het Zuiderzeeprojekt*, 163.

52 H.J. Stuvell, *Bouwen op nieuwe bodem. Ten behoeve van de gemeenschap in het voormalige Zuiderzeebekken* (Assen 1967) 179-180.

de periode vóór 1800. Als een droogmakerij midden in een regio lag met een bepaalde bouwstijl en de kolonisten overwegend uit dat gebied afkomstig waren, overheerste in zo'n polder de regionale architectuur. Voorbeelden zijn de Zuidplaspolder met zijn vele Zuid-Hollandse langhuisboerderijen en de Makkumermeer- en Parregaastermeerpolders met overwegend Friese stelpen. In droogmakerijen die in het grensgebied van verschillende bouwstijlen lagen of die kolonisten uit diverse regio's aantrokken, ontstond een grote verscheidenheid aan bouwwijzen. Ook kwamen daar vele boerderijen voor die architectonisch als mengtypen kunnen worden aangemerkt. De Haarlemmermeer en de IJpolders behoren wat de boerderijenbouw betreft tot de 'gemengde' droogmakerijen.⁵³

In de boerderijenbouw van de twintigste eeuw stond de functionaliteit voorop. Dit vertaalde zich in grondige analyses van erfindelingen en het streven naar een efficiënt gebruik van bedrijfsgebouwen. De ontwerpen van de boerderijen voor de IJsselmeerpolders waren gerelateerd aan het functioneel ontleden van de 'boerenwerkplaats'.⁵⁴ De uiterlijke vormgeving van de aan de eisen des tijds aangepaste woningen, stallen en schuren bleef echter tot na de Tweede Wereldoorlog refereren aan traditionele boerderijtypen. In de Wieringermeer en de Noordoostpolder is dat nog steeds goed waarneembaar. In laatstgenoemde droogmakerij kwamen echter ook uit betonelementen opgebouwde schuren tot stand, evenals woningen die geheel vrijstonden van de bedrijfsgebouwen. In de beide Flevopolders zette de tendens om woonhuis en bedrijfsgebouwen van elkaar te scheiden door, evenals de toepassing van nieuwe bouwmaterialen. Ook kwamen er bij verschillende bedrijven voor de opslag van veevoer hoge silo's tot stand.⁵⁵

Als ontwerper van de meeste boerderijen in de IJsselmeerpolders heeft de Directie van de Wieringermeer/RIJP een belangrijk stempel gedrukt op de vormgeving van de polderbebouwing. Er werd gestreefd naar een sobere architectuur, die degelijkheid uitstraalde.⁵⁶ Het grote aantal gebouwen dat in relatief korte tijd gerealiseerd moest worden, werkte standaardisatie en seriematige productie in de hand. Hierdoor kreeg de agrarische bebouwing een zekere mate van uniformiteit, die beeldbepalend is geworden voor de landschappen van de IJsselmeerdroogmakerijen.

Landarbeiders woonden in de negentiende eeuw meestal op het bedrijf van de boer. In de IJsselmeerpolders wilde de Directie van de Wieringermeer hen aan-

53 Thurkow, 'Droogmakerijen', 95-96.

54 Zie: K. Limperg en W. van Gelderen m.m.v. Directie van de Wieringermeer, *Boerderijen*. Uitgave van het tijdschrift 'de 8 en opbouw' (Amsterdam 1938).

55 Over de boerderijenbouw in de IJsselmeerpolders: Stuvell, *Bouwen op nieuwe bodem*, 44-87; 160-197 en 242-264; Van Lenthe, *Boerderijen in de IJsselmeerpolders*.

56 D. Camp en M. Kamphuis, *Architectuur en stedenbouw in Flevoland. Urk 1850-1940. Noordoostpolder 1942-1962*. Monumenten Inventarisatie Project Flevoland (Zwolle/Zeist 1992) 7-8.

Afbeelding 5. *Het uiterlijk van de Wieringermeerboerderijen refereerde onder andere aan de Friese kop-rompboerderijen: Wieringermeertype Q4, akkerbouwboerderij voor een bedrijf van 45 hectare, mei 1936. Foto/copyright: Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland te Lelystad.*

vankelijk verspreid over het platteland huisvesten. In de Wieringermeer kwam daar weinig van terecht, mede doordat de landarbeiders prefereerden in de dorpen te wonen. In de Noordoostpolder werden, als een soort compromis tussen de wensen van de boeren en de voorkeuren van de landarbeiders, de agrarische werknemers ondergebracht zowel in de dorpen als in woningen op het platteland. In Oostelijk en Zuidelijk Flevoland kwamen alleen nog maar de boeren voor huisvesting op het platteland in aanmerking. De beroepsgroep landarbeiders verdween trouwens in de jaren zestig nagenoeg geheel.⁵⁷

Inzake verzorging op medisch, kerkelijk, onderwijskundig en ander terrein werd ervan uitgegaan dat de inwoners van een jonge droogmakerij in eerste instantie terecht zouden kunnen in het aangrenzende gebied. Mochten de voorzieningen echter op een te grote afstand liggen, dan bestond de verwachting dat zich op kruispunten van wegen 'spontaan' verzorgingscentra zouden ontwikkelen. In de Haarlemmermeer werden vooruitlopend daarop reeds terreinen voor twee polderdorpen gereserveerd. Omdat er strikte richtlijnen golden voor de bebouwing van die terreinen kwam van het beoogde nederzettingenpatroon echter weinig terecht en ontstonden er op niet voorziene plaatsen dorpen en buurtschappen.⁵⁸ Ook ten aanzien van de Wieringermeer leefde de idee van de spontane stichting van verzorgingscentra, al werden er op basis van een nog weinig onderbouwd dorpenpatroon in de jaren 1929-1931 wel ruimtelijke plannen voor enkele van deze kernen ontwikkeld.⁵⁹

Wat betreft de Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland werd het aantal, de grootte en de geografische ligging van de bevolkingskernen steeds nadrukkelijker onderbouwd. Leidraad daarbij vormde de in 1948 gepubliceerde studie over een hiërarchisch kernenpatroon voor de gehele zuidelijke IJsselmeerpolders,⁶⁰ waarin de toppositie werd ingenomen door een in Oostelijk Flevoland gesitueerde polderhoofdstad, die in 1952 de naam Lelystad kreeg.⁶¹ Aangezien er veranderingen optraden in de voorspelde inwonertallen van de IJsselmeerpolders en in de verzorgingsbehoeften van de kolonisten werd het kernenpatroon van Oostelijk en

57 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 34-35, 58-60 en 120-122; Van Woensel, *Nieuwe dorpen op nieuw land*, 47-49 en 85-98.

58 Jeurgens, *De Haarlemmermeer*, 213-221; Van Woensel, *Nieuwe dorpen op nieuw land*, 14-18.

59 Van Woensel, *Nieuwe dorpen op nieuw land*, 30-41.

60 Ch.A.P. Takes, *Bevolkingscentra in het oude en het nieuwe land. Een onderzoek naar verspreiding en functie van een aantal nederzettingen in enkele Nederlandse gebieden, ten einde inzicht te krijgen in de behoefte aan bevolkingscentra in de toekomstige Zuidelijke IJsselmeerpolders*. Publicaties van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders 12 (Alphen aan den Rijn 1948).

61 Voor de discussie rond de naamgeving: A.J. Geurts, *Lelystad. Stedebouwkundige ontwikkeling en vormgeving*. Publicaties van het Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland 61 (Lelystad 1995) 17-19; Wolfram, *70 jaar Ingenieurskunst*, 206 en 227.

Zuidelijk Flevoland herhaaldelijk aangepast.⁶² Steeds stond daarbij voorop dat zoveel mogelijk aan de almaar uitdijende wensen van de nieuwe polderbevolking tegemoet gekomen diende te worden. Voor Oostelijk en Zuidelijk Flevoland gold bovendien dat een dorp niet alleen in combinatie met het omringende platteland, maar ook als op zichzelf staande eenheid zou moeten kunnen functioneren.

De realisering van Almere, de grote meerkernige stad in het zuidwesten van Zuidelijk Flevoland, heeft weinig met de hierboven geschetste planning van polderkernen te maken. De bouw was een uitvloeisel van het streven van het Rijk om dicht bij de noordvleugel van de Randstad een grote nieuwe stad te bouwen ten behoeve van de overloop uit Amsterdam, het Gooi en de provincie Utrecht. De polynucleaire opzet van Almere, een stedenbouwkundig concept dat verwant is aan dat van de Engelse *garden cities*, had ten doel aantrekkelijke en gedifferentieerde woonmilieus te scheppen. De RIJP, die tot de gemeentewording van Almere in 1984 verantwoordelijk was voor de bouw van de stad, spiegelde zich graag aan het Gooi, dat voor veel mensen als een aantrekkelijk woongebied gold. Er waren daar vele dicht bij elkaar gelegen, groen ingebedde kernen van verschillende omvang en karakter te vinden. De stedenbouwkundige opzet van Almere had ook ten doel de stadsontwikkeling beter beheersbaar te maken. Gelouterd door het moeizame planningsproces van Lelystad, dat zich richtte op de bouw van één omvangrijke stad met een grote innerlijke samenhang, gaf de RIJP er de voorkeur aan Almere op te bouwen uit afgeronde kleinere entiteiten.⁶³

62 Van Woensel, *Nieuwe dorpen op nieuw land*, 179-201 en 232-256; J.T.W.H. van Woensel, 'Stichten van agrarische nederzettingen in Flevoland', in: G.H.L. Tiesinga (red.), *Agrarisch Flevoland. Een twintigste-eeuws landschap door de Staat gepland*. Cultuur Historisch jaarboek voor Flevoland [10] (Lelystad 2000) 27-41, met name 33-41. Zie ook: A.K. Constandse, 'Van dorp tot dorp. Beschouwingen over zestig jaar planning van nieuwe nederzettingen in de IJsselmeerpolders', in: W.F. Heinemeijer e.a. (red.), *50 jaar actief achter de Afsluitdijk. Jubileumbundel (...)*. Publikaties van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders 50 (Zutphen 1986) 69-83, met name 78-81; C. van der Wal, *In praise of common sense. Planning the ordinary. A physical planning history of the new towns in the IJsselmeerpolders* (Rotterdam 1997) 127-131 en 191-194.

63 K.E. Nawijn, *Almere hoe het begon. Achtergronden, herinneringen en feiten uit de eerste ontwikkelingsjaren*. Flevobericht 298 (z.p. z.j.); P. Brouwer, *Van stad naar stedelijkheid. Planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1959-1974* (Rotterdam 1997); Van der Wal, *In praise of common sense*, 194-243; P. Brouwer, 'Almere 1977. Ontwerp-Structuurplan', in: K. Bosma en H. Hellinga (red.), *De regie van de stad. Noord-Europese stedenbouw 1900-2000*, II (Rotterdam 1997) 338-345. Over Lelystad: Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders*, 163-186 en 240-288; Geurts, *Lelystad*; Van der Wal, *In praise of common sense*, 150-189; P. Brouwer, 'Lelystad 1964', in: K. Bosma en H. Hellinga (red.), *De regie van de stad. Noord-Europese stedenbouw 1900-2000*, II (Rotterdam 1997) 316-323.

De stedenbouwkundige vormgeving van de dorpen en steden in de IJsselmeer-droogmakerijen en de architectuur van de in deze bevolkingskernen gerealiseerde woningen weerspiegelen in belangrijke mate trends die vanaf 1930 ook elders in Nederland hun neerslag hebben gehad.⁶⁴ Toch leidde met name de realisering van het dorp Nagele in de Noordoostpolder, ontworpen door aanhangers van het 'Nieuwe Bouwen', tot veel discussie.⁶⁵ De wandelpromenade langs de winkels, de woonhoven, de rijtjeshuizen met platte daken en de functionele architectuur van kerken en scholen hoorden volgens sommigen niet thuis in een agrarisch dorp. Dat zij ongelijk hadden, blijkt niet alleen uit de brede erkenning die de vormgeving van Nagele inmiddels heeft weten te verwerven in binnen- en buitenland, maar ook uit de inspiratie die van het 'Nieuwe Bouwen' is uitgegaan op de stads- en dorpsplanning en de architectuur in Oostelijk en Zuidelijk Flevoland.

8. Bomen en struiken

Ofschoon waterlopen, kavelgroottes, wegen en bebouwing in belangrijke mate bepalend zijn voor het aanzien van nieuw polderland, mag geenszins worden veronachtzaamd dat beplantingen voor het landschapsbeeld een even groot belang vertegenwoordigen. Tot in het eerste kwart van de twintigste eeuw waren droogmakerijbeplantingen vooral accentueringen van boerderijerven, vaarten en wegen. Net zoals de bouw van boerderijen lag de aanplant van groenvoorzieningen in handen van de polderbewoners. Dat zij ervoor kozen een evenwicht te vinden tussen de beschutting die bomen en struiken konden bieden, en de hinder die ze konden opleveren bij de exploitatie van de grond, zal niet verbazen. In de IJpolders resulteerde deze afweging aanvankelijk in een nagenoeg ontbreken van beplantingen.⁶⁶

De plannen om tot afsluiting en gedeeltelijke drooglegging van de Zuiderzee over te gaan, deden in de eerste decennia van de twintigste eeuw de vrees ontstaan dat de toekomstige polders een zeer grofmazige verkaveling zouden krijgen. Technische vooruitgang maakte het immers mogelijk steeds grotere percelen te creë-

64 A.J. Geurts, 'Wonen in Flevoland; Aspecten van de materiële vormgeving', in: G.H.L. Tiesinga (red.), *Drooggelegd land - blootgelegd verleden*. Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland [3] (Lelystad 1993) 39-52.

65 G. Andela, 'Nagele, een lusthof voor het nieuwe bouwen', in: *Futura* 17 (1982) nr. 6 (juni) 2-23; Z. Hemel en V. van Rossem, *Nagele. Een collectief ontwerp. 1947-1957* (Amsterdam 1984); C.D. Saal, 'Een bijzonder dorp, dat is het en dat blijft het. De glamour van Nagele (NOP) opnieuw beschouwd', in: W.F. Heinemeijer e.a. (red.), *50 jaar actief achter de Afsluitdijk. Jubileumbundel (...)*. Publikaties van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders 50 (Zutphen 1986) 85-118; Van der Wal, *In praise of common sense*, 113-125; Van Woensel, *Dorpen op nieuw land*, 145-153.

66 *Het toekomstig landschap der Zuiderzeepolders*, 53.

ren. Daaruit werd geconcludeerd dat landschappelijk gezien de nieuwe polders zouden worden opgebouwd uit enorme onherbergzame open ruimtes. De dreigende grootschaligheid en het hanteren van de traditionele meetlat bij de aanleg van de groenvoorzieningen moesten volgens bezorgde voorstanders van de inpoldering krachtig gepareerd worden. Met de negentiende-eeuwse tuinarchitectuur als inspiratiebron pleitten zij ervoor bomen en struiken op een meer natuurlijke wijze over de toekomstige droogmakerijen te spreiden. Vóór het droogvallen van de eerste IJsselmeerpolder werd verschillende malen de hoop uitgesproken dat het landschap van de nog aan te leggen droogmakerijen zich niet louter zou richten naar technische gegevens.⁶⁷

De ontwikkeling van de IJsselmeerpolders overziende, moet worden vastgesteld dat bij de inrichters toch de utiliteit voorop stond. In de Wieringermeer en de Noordoostpolder betekende dit dat de groenaanleg zich richtte naar de agrarische exploitatie van nagenoeg het gehele polderareaal. Voor de aanplant van bomen en struiken waren geen andere locaties beschikbaar dan enkele stukjes weinig vruchtbare zand- en veengronden, wegbermen, boerderijerven en moeilijk voor de gemechaniseerde landbouw te benutten terreinen. Behoudens enkele bospercelen, kwamen in beide droogmakerijen dus geen andersoortige beplantingen tot stand dan die welke we ook al uit de negentiende-eeuwse polders kennen. In de Wieringermeer maakten noch een door Staatsbosbeheer voorgesteld plan om de beplantingen uit te voeren in Engelse landschapsstijl, noch een door J.T.P. Bijhouwer vervaardigd ontwerp voor een landschapsopbouw die mede gebaseerd was op bodemgesteldheid en grondgebruik, enige kans op realisering.⁶⁸ De Directie van de Wieringermeer, die verantwoordelijk was voor de realisering van de polderinrichting, beschouwde beplantingen als een 'groene' stofferding van het landschap. Beplantingen hadden slechts nut als windbescherming langs wegen en boerderijerven of als wandelbosje bij een dorp. Landschapsarchitectuur was in de ogen van de Directie een onderdeel van de landbouwwetenschap. Dat het wellicht niet alleen een kunde, maar ook een kunst was, drong bij haar pas door toen de inrichting van Oostelijk Flevoland aan snee was.⁶⁹

Hoe het landschap eruit kwam te zien hing vaak af van allerlei praktische omstandigheden. De commissie die in de jaren 1943-1947 het landschapsplan voor de Noordoostpolder vervaardigde,⁷⁰ wist weliswaar te bewerkstelligen dat deze

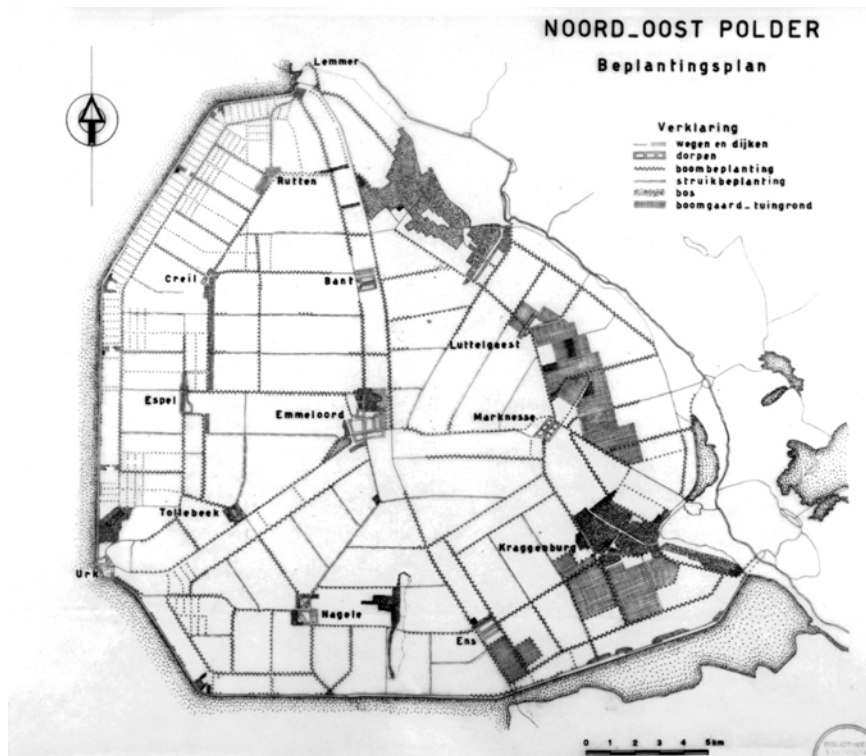
67 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 22-32.

68 Over deze plannen: Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 36-41.

69 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 36 en 68; Geurts, 'Bewoonbaar verklaard', 8-9.

70 De publicatie van het plan liet vanwege drukke werkzaamheden in de naoorlogse wederopbouwperiode enige jaren op zich wachten: G.A. Overdijkink en L.M. Wilmes, *Beplantingsplan en uitvoering van de beplanting in de Noordoostpolder*. Van Zee tot Land 9 (Zwolle 1953).

Afbeelding 6. *Het goedgekeurde Algemeen Beplantingsplan voor de Noordoostpolder. Foto/copyright: Universiteitsbibliotheek Landbouwniversiteit Wageningen, Speciale Collecties.*

droogmakerij in voor het oog te overziene compartimenten werd ingedeeld, maar zag haar wens om de wegenhiërarchie te vertalen in meer en minder omvangrijke beplantingen in belangrijke mate sneuvelen toen in de uitvoeringsfase van de groen-aanleg wegprofielen aangepast moesten worden aan de groeiende verkeersintensiteit. Vele bermen boden na wegverbredingen en de aanleg van faciliteiten voor het langzaam verkeer te weinig ruimte voor de gewenste hoeveelheid bomen en struiken.⁷¹ Daarnaast werd er tijdens de realisering van de groenvoorzieningen nog regelmatig afgeweken van het beplantingsplan. Gewijzigde inzichten bij landschap-ontwerpers en klachten van boeren over bomen en struiken die door beworteling en schaduwwerking een goede agrarische exploitatie in de weg stonden, waren daar de oorzaak van.⁷²

71 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 80.

72 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 76-77.

Wat betreft het te realiseren landschap in Oostelijk Flevoland gingen de opstellers van het verkavelingsplan - in hoofdzaak medewerkers en adviseurs van de Dienst der Zuiderzeewerken - echter niet meer uit van het primaat van de landbouw. Zij wilden voorkomen dat Oostelijk Flevoland een onafzienbare agrarische productievlaakte zou worden. Eenzijdig bodemgebruik op grote schaal werd om esthetische, economische en recreatieve redenen niet verantwoord geacht. Onderbreking van bouw- en weiland moest worden bewerkstelligd door de aanleg van bossen en ruim bemeten beplantingsstroken. Om deze opvattingen te visualiseren werd aan het verkavelingsplan een schematisch 'groenplan' toegevoegd. Daaruit bleek dat de beplantingen niet meer beperkt zouden blijven tot voor landbouw ongeschikte gronden. Bossen zouden worden aangelegd in het oosten van de polder langs de randmeren, rond Lelystad en nabij de geplande dorpen. Verder waren er verschillende bosstroken en zware laanbeplantingen gepland langs de wegen die de dorpen met elkaar moesten verbinden en langs de uitvalswegen van de polder. Een zware beplantingsstrook werd bovendien voorzien tussen Lelystad en Harderwijk.⁷³

Naar analogie van de beplantingen in de Noordoostpolder beoogde de groenvoorziening in Oostelijk Flevoland de droogmakerij in te delen in een aantal compartimenten van overzichtelijke schaal. Die overzichtelijkheid werd tot in de jaren vijftig gerelateerd aan de 'modale' polderbewoner die zich lopend of fietsend door het landschap bewoog. Daarna ging men ervan uit dat het gebruik van motorvoertuigen bepalend was voor de wijze waarop het polderland werd ervaren. De compartimenten in Oostelijk Flevoland zouden trouwens afwisselend een meer en minder open karakter moeten krijgen. Beplante boerderijerven werden beschouwd als groene eilanden in open vlaktes.⁷⁴

Bij de uitwerking van het verkavelingsplan moest het dorpenpatroon van Oostelijk Flevoland enkele malen worden bijgesteld en vroegen nieuwe bestemmingen als recreatie en natuurontwikkeling ruimere aandacht dan oorspronkelijk was voorzien.⁷⁵ Dientengevolge moest ook de vormgeving van het landschap worden aangepast. Daaraan gaf met name N.M. de Jonge, van 1960 tot 1977 hoofd van de Afdeling Landschapsarchitectuur van Staatsbosbeheer, richting.⁷⁶ De Jonge was

73 'Het verkavelingsplan voor Oostelijk Flevoland', in: *Driemaandelijks Bericht betreffende de Zuiderzeewerken* 38 (1957) (1e kwartaal) 16-29 en bijlage IV-VI.

74 Over nut en noodzaak van erfbeplanting: P. Kelder, 'Boerderijerfbeplanting', in: *Land en Water* 9 (1965) nr. 5 (augustus) 252-257.

75 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 120-122, 132-138 en 158-163.

76 N.M. de Jonge, 'Het landschapsplan voor Oostelijk Flevoland', in: *Stedebouw en Volkshuisvesting* 44 (1963) nr. 4 (april) 76-83. Zie ook: Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders*, 234-239; Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 139-142. Zie ook: *Het fenomeen delta. Landschap van Nico de Jonge / Phenomenon delta. A Nico de Jonge's landscape* (Wageningen 1996).

van mening dat landschapsontwerpen die voldoende gelegenheid boden tot een rijke ontwikkeling van een gebied vanzelf tot een fraai cultuurlandschap zouden leiden. Het landschap diende zich volgens hem te richten naar de bestemming van de grond en tegelijkertijd de hoofdstructuren van de polder te benadrukken. Bij zijn ontwerp liet De Jonge zich inspireren door tuin- en landschapsontwerpen uit de zeventiende eeuw. In velerlei opzicht toonde hij zich een erflater van de samenstellers van het NIVS-rapport over het toekomstige landschap van de IJsselmeerpolders. Dit belangrijke document had inmiddels een jongere evenknie gekregen in het rapport *De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders*, dat onder auspiciën van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming in 1946 werd uitgegeven.⁷⁷

Het uitgangspunt dat de beplantingen moesten aansluiten bij de bestemmingen van de grond gold ook voor de planning van de groenvoorziening in Zuidelijk Flevoland. Daardoor kon deze droogmakerij uiteindelijk worden ingedeeld in vier deelgebieden met eigen ruimtelijke karakteristieken. Het middengebied van de polder kreeg vooral een agrarische functie en weinig beplanting. In de zogenaamde zuidlob, het gebied dat vanuit het 'oude land' gezien tegenover Nijkerk en Bunschoten-Spakenburg ligt, werd menging van bestemmingen beoogd. Zowel landbouw, recreatie als natuurontwikkeling moesten hier aan hun trekken komen. Dit resulteerde in een landschap met open ruimten naast grootschalige bossen. Nogal omvangrijke elementen kwamen ook tot stand in het stedelijk gebied van Almere. Daarbij zij niet alleen gewezen op de stedelijke bebouwing, maar ook op de 'groene' ruimten tussen de verschillende woonwijken en industrieterreinen. Het unieke en omvangrijke natuurterrein de Oostvaardersplassen, het vierde deelgebied van Zuidelijk Flevoland, kenmerkt zich al vanaf de jaren zeventig door verschillende droge en natte milieus.⁷⁸

De besluiten met betrekking tot de planvorming en planrealisering van de landschapsopbouw in Oostelijk en Zuidelijk Flevoland werden genomen in een speciaal in het leven geroepen multidisciplinaire Werkgroep voor de Beplantingen. Hierin participeerden vertegenwoordigers van de RIJP, Staatsbosbeheer en de Dienst der Zuiderzeewerken. Staatsbosbeheer en de RIJP werkten ook nog nauw samen bij de detaillering en realisering van de beplantingen.⁷⁹ Na personele vernieuwingen bij de RIJP in de jaren zestig stond deze rijksdienst trouwens open voor een multifunctionele inrichting van de IJsselmeerdroogmakerijen. Daarin was behalve

77 *De opbouw van het landschap der Zuiderzeepolders*. Rapport uitgebracht door de Werkgroep voor het Landschap der Zuiderzeepolders, ingesteld door de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (z.p. z.j.). Over de totstandkoming en inhoud van dit rapport: Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders*, 129-132 en 137-140; Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 100-105.

78 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 167-200.

79 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 139.

voor moderne landbouw ook plaats voor de bouw van steden, de realisering van bossen op gronden van goede kwaliteit, de aanleg van visplaatsen, campings, jachthavens en stranden, de realisering van *land art*-objecten en het ontwikkelen van natuurgebieden.⁸⁰

Het visuele aspect van beplantingen wordt sterk beïnvloed door de verschillende soorten bomen en struiken die werden aangeplant. In de negentiende eeuw bestonden beplantingen voornamelijk uit plantsoen dat op waterrijke grond en in relatief lage gebieden gemakkelijk zou kunnen gedijen. In de IJsselmeerpolders werd bij de soortenkeuze niet alleen gelet op de kwaliteit van de bodem, maar ook op de groeisnelheid van de bomen. Omdat de beplantingen snel enig volume moesten krijgen, werden er nogal wat populieren gepoot. Ten einde de groenvoorzieningen minder eenzijdig van samenstelling en daardoor duurzamer te maken, werden reeds in de beplantingen van de Noordoostpolder verschillende soorten bomen en struiken gemengd aangeplant.⁸¹ Het streven naar duurzaamheid werd in Oostelijk en Zuidelijk Flevoland ook beleid ten aanzien van de bosbouw.⁸² Het inzicht dat polderbossen niet alleen als houtproducenten, maar ook als recreatieobjecten en omzoming van stedelijke bebouwing waarde vertegenwoordigden, lag daaraan ten grondslag. Ten einde de duurzaamheid zo maximaal mogelijk te maken was er bij Staatsbosbeheer een voorkeur voor de aanplant van bomen en struiken van inheemse herkomst.

9. Continuïteit en verandering

In bovenstaande beschrijving van karakteristieke elementen van jonge droogmakerijlandschappen is enkele malen aangegeven dat het jaar 1800 geen cesuur vormt.⁸³ Tegelijkertijd is erop geattendeerd dat jonge droogmakerijen zich in een aantal opzichten onderscheiden van hun voorgangers. Ook zijn er verschillen gesignaleerd tussen territoria die in de negentiende eeuw werden drooggemalen en

80 Van Dissel, *59 jaar eigengereide doeners*, 176-192 en 214-216; Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 118-119; Geurts, *Polders in cultuur gebracht*, 178-186.

81 Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders*, 80-84.

82 A.J. van der Poel, 'Het stichten van een bosbedrijf' in: *Aspecten van het onderzoek in Oostelijk Flevoland*. Van Zee tot Land 49 ('s-Gravenhage 1971) 229-236; B. Groenhuis, 'Ontwikkelingen van de bosbouwkundige visie en de modellen bij de aanleg en het beheer van beplantingen in de Flevopolders', in: B. Groenhuis (red.), *50 jaar bosbouw en bosbouwkundig onderzoek in de IJsselmeerpolders*. Flevovericht 216 (Lelystad 1983) 19-44.

83 Dit onderstreept de opvatting dat op vele terreinen de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw minder scherp is dan vroeger werd beweerd. Zie als laatste synthese: J. Kloek en W. Mijnhardt m.m.v. E. Koolhaas-Grosfeld, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Nederlandse cultuur in Europese context (Den Haag 2001).

polders die in de twintigste eeuw werden aangelegd. Of er ten aanzien van de inrichting van jonge droogmakerijen wellicht al een cesuur is te leggen rond het jaar 1870, zoals wel voor jonge landschappen als geheel is beweerd,⁸⁴ komt uit het hier verzamelde materiaal niet naar voren. Evenmin kan worden onderschreven dat negentiende-eeuwse droogmakerijen zeer slecht waren ingericht. Deze opvatting, die in de eerste helft van de twintigste eeuw nadrukkelijk door stedenbouwkundigen naar voren werd gebracht, deed lange tijd opgeld in de historiografie van het ruimtegebruik in Nederland.

Ook al kunnen jonge droogmakerijen niet bogen op één karakteristiek oorspronkelijk landschap, helder is in elk geval wel dat de meeste gronden in deze negentiende- en twintigste-eeuwse polders een landbouwkundige bestemming kregen, geheel conform de traditie van de Nederlandse landaanwinning. Basisvoorwaarde voor een profijtelijke agrarische exploitatie was net als vóór 1800 een goede waterbeheersing. Deze moest worden bewerkstelligd door een adequate bemaling en dito verkaveling. Het indelen van een droogmakerij in percelen geschiedde lange tijd volgens bekende rasters en richtte zich naar beproefde land-waterverhoudingen. Ofschoon men in de negentiende eeuw niet schuwde om uit kostenoverwegingen de rasters (tijdelijk) grover te maken dan waterstaatkundig wenselijk was, lukte het dankzij vooruitgang in de drainagetechniek pas in de twintigste eeuw om zonder problemen de perceelsgrootte te relateren aan de gewenste omvang van een landbouwbedrijf.

De grootte van de kavels, de waterscheidingen tussen de percelen en de ontsluitingswegen bepalen al eeuwenlang het aanzien van droogmakerijen. Bebouwing en beplanting richtten er zich naar. Ook voor negentiende- en twintigste-eeuwse droogmakerijen geldt dat boerderijen zich langs wegen rijen, dat dorpen nabij verkeersknooppunten kunnen worden aangetroffen en dat beplantingen vooral lijnvormige landschapselementen en boerderijerven accentueren. Eerst bij de inrichting van Oostelijk Flevoland bleek het mogelijk op voor agrarische exploitatie geschikte gronden bossen aan te planten. Toen kwamen eveneens beplantingsstroken tot stand die zich weinig aantrokken van de verkaveling.

Dat ter oplossing van nationale vraagstukken de op water gewonnen gronden benut zouden kunnen worden voor grootschalige woningbouw en industrie, de aanleg van recreatiefaciliteiten en natuurontwikkeling vroeg van polderinrichters na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe oriëntatie. Toen de rijksdiensten die verantwoordelijk waren voor aanleg en ontwikkeling van de IJsselmeerpolders zich bereid toonden mee te werken aan een multifunctionele landschapsinrichting transformeerde het verkavelingsplan van een droogmakerij in een structuurplan. Daarin was het aangegeven van bestemmingen voor de gronden belangrijker dan de inde-

84 B. de Pater, 'Veranderend landschap. Van een vage orde naar een strakke ordening', in: Werkgroep Symposium Cluverius, *Jonge landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbidding* (Utrecht 1994) 9-20, met name 11-12.

ling in percelen. Ook werd er nadrukkelijker rekening gehouden met het aangrenzende 'oude land'.

Het aanzien van jonge droogmakerijen wordt behalve door de aanwezigheid van kenmerkende landschapselementen ook bepaald door de vormgeving van deze elementen. De breedte van dijken, vaarten en wegen, de architectuur van boerderijen en woningen, en de variatie in de aangeplante soorten bomen en struiken zijn van grote invloed op het landschapsbeeld van een droogmakerij. In de negentiende eeuw werd bij de vormgeving nog een grote plaats ingeruimd voor gewoonte en traditie. In de twintigste eeuw werd vooral aangesloten bij de nieuwe ontwikkelingen op technisch, landbouwkundig, stedenbouwkundig en architectonisch terrein.

Bestudering van jonge droogmakerijen maakt duidelijk dat hun landschappen wezenlijke onderdelen zijn van de inrichtings- en vormgevingsgeschiedenis van één van de meest typerende vormen van landaanwinning in Nederland: het droogmalen van een meer of plas. Aangezien onze droogmakerijtraditie niet eindigt in 1800 mist een stiefmoederlijke waardering van deze landschappen elke grond. Gezien de achterstand in cultuurhistorische aandacht voor jong polderland is inventarisering van de karakteristieken van negentiende- en twintigste-eeuwse droogmakerijen een urgente zaak. Daarna dient toepassing van vigerend overheidsbeleid en geschiedschrijving er voor te zorgen dat jonge droogmakerijen ook in de toekomst hun gerechtvaardigde bijdrage kunnen blijven leveren aan de rijke verscheidenheid van de Nederlandse cultuurlandschappen.⁸⁵

85 Over de rol van de geschiedschrijving bij cultuurhistorische waardebeoordeling: A.J. Geurts, 'Het scheppen van betekenis; Cultuurhistorie in het zoeklicht', in: G.H.L. Tiesinga (red.), *In Flevoland verzameld*. Cultuur Historisch Jaarboek voor Flevoland [8] (Lelystad 1998) 99-106.